

СОМОФРАЗЕОЛОГІЗМИ В СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ МІКРОСИСТЕМИ “ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Загальною тенденцією сучасного лінгвістичного пізнання є рух від сфери системи до центру всіх систем – до людини [7]. Дослідники фразеології неодноразово звертали увагу на її антропологічний характер. Із цього приводу А.М. Емірова наголошує: “Фразеологія покриває переважно ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов’язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, з психічними особливостями особистості – пізнавальними процесами, емоційно-вольовою стороною психіки, індивідуально-типологічними особливостями особистості тощо” [6, 29-30]. Традиційно у фразеології одиницям, до компонентного складу яких входять соматизми – слова, що означають частину тіла людини, приділялася й приділяється велика увага (див. праці: Г. Берестньова [1], М. Букулової [2], І. Голубовської [3], Д. Гудкова [5], А. Емірової [6], М. Ковшової [5], О. Селіванової [8], М. Скаб [9], І. Тимченко [10], О. Урисон [11], О. Шмельова [12] та ін.). Однак сомофразеологізми в складі фразеологічної мікросистеми “Поведінка людини” спеціально не досліджувалися.

Мета статті – виявити в складі фразеологічної мікросистеми “Поведінка людини” сомофразеологізми; з’ясувати, які компоненти-соматизми беруть участь у фразеологічному описі поведінки людини в українській мові.

Ідеографічне поле “Людина” є центральним у системі ідеографічного дослідження фразеологічного складу мови. Тут об’єднуються фразеологічні одиниці (ФО), що характеризують психічні процеси, індивідуально-психологічні властивості, психічні стани, поведінку, діяльність людини й людину взагалі. Для дослідження фразеологічних мікросистем доцільно використовувати таку ієрархічну структуру ідеографічної класифікації ФО: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе [4]. Ідеографічна класифікація ФО на позначення поведінки людини відповідає класифікації поведінки, прийнятій у психології [4]. Фразеологічна мікросистема “Поведінка людини” передається широким діапазоном фразеологічних засобів української мови. Тематичне поле ФО “Агресивна поведінка людини” складається з трьох тематичних груп ФО: “Суїцидальна поведінка людини”, “Фізична агресивна поведінка людини”, “Вербальна агресивна поведінка людини”. У складі тематичної групи ФО “Фізична агресивна поведінка людини” виділяються семантичні поля ФО, що характеризують активну фізичну агресивну поведінку людини й пасивну фізичну агресивну поведінку людини. Приклади свідчать, що найбільше сомофразеологізмів виявлено у семантичній групі ФО “Пряма активна фізична агресивна поведінка людини” зі значеннями:

1) бити кого-небудь: *гріти / погріти спину; вигравати / виграти третячка на зуба; водити за чуприну; наділяти / наділити запотиличниками (запотиличником)* та ін.; 2) побити кого-небудь: *натовкати (натерти) морду (пику); облатати боки; підлатати ніс; почесати спину (ребра); набити морду (рило); нагріти боки; дати в три шиї, дати тришия* та ін.; 3) відшмагати, висікти різками: *списати / списувати спину (шкуру, шкіру); списати шкуру вздовж і впоперек* та ін.; 4) дуже сильно побити: *ламати / зламати (поламати, переламати) хребет (рідше спину); краяти ремені зі шкіри; поламати (переломити і т. ін.) / рідко ламати ребра (кістки і т. ін.); полатати / латати боки (рідко ребра і т. ін.); полічити (порахувати, полоскати і т. ін.) ребра; пом’яти / м’яти боки (ребра і т. ін.); пустити (спустити) / рідко пускати (спускати) юшку (кров, мазку) [з носа]; скрутити (рідко вкрутити) / скручувати в’язи (карка, карк); здирати (знімати, здіймати, лупити і т. ін.) / зідрати (зняти, здійняти, злупити і т. ін.) шкуру; спустити / спустати шкуру; відбити (надсадити) бебехи (печінки, рідко бельбахи); звернути в’язи (шию, голову); облатати (обломити) / облатувати ребра / боки та ін.; 5) убити: *випустити кишки (рідко тельбухи, бандури); перервати горлянку* та ін.; 6) ударити: *у вухо заїхати; перелічити (полічити) зуби; дати по зубах; дати по кумполу (по тикві); заїхати в рота (в пику, в морду); ткнути між (межи) очі кулаком; дати / давати запотиличника (потиличника); дати (надавати) / давати по шиї (по потилиці, по гамалику)* та ін.; 7) мучити (завдавати фізичних страждань): *дерти шкуру (шкіру)*. Жорстоко знущатися з кого-небудь, катувати когось [ФСУМ, 233]; *вимотувати (висовувати) / вимотати (висотати) жили*. Знущатися з кого-небудь, завдавати страждань комусь [ФСУМ, 95]; *тягти (тягнути, витягати, витягувати) / витягти (витягнути) [останні (усі)] жили*. Знущатися з кого-небудь, мучити когось [ФСУМ, 906] та ін.*

У тематичній групі ФО “Вербальна агресивна поведінка людини” найбільше сомофразеологізмів зафіксовано у семантичній групі ФО “Пряма активна вербальна агресивна поведінка людини” зі значеннями: 1) висміювати: *пекти в самі печінки*. Висміюючи кого-небудь, дошкуляти комусь [ФСУМ, 610]; 2) мучити (здавати моральних страждань): *точити кров з серця*. Здавати комусь душевного болю, страждань [ФСУМ, 892]; *вимотувати / мотати, тягти, тягнути* / *вимотати (вистягти)* [всі] *кишки*. Мучити, знесилювати кого-небудь чимсь [ФСУМ, 96]; *вимотувати / вимотати душу*. Здавати мук. Страждань кому-небудь, набридаючи чимсь неприємним [ФСУМ, 95]; *вимотувати (висотувати) / вимотати (висотати) жили*. Знуцатися з кого-небудь, здавати страждань комусь [ФСУМ: 95]; *пекти душу (серце)*. Здавати кому-небудь великих моральних страждань, мучити, непокоїти [ФСУМ, 610]; *кряти (різати) / розкряти серце (душу) [на шматки]*. Здавати кому-небудь муки, душевного болю [ФСУМ, 395-396] та ін. На позначення непрямой активної вербальної агресивної поведінки людини вживаються сомофразеологізми тільки зі значенням обмовляти кого-небудь, розпускати плітки про когось: *переливати (перемолоти, перетерти і т. ін.) кісточки*. Займатися пересудами, обмовляти кого-небудь [ФСУМ, 619]; *взяти на язички*. Розпускати плітки про кого-небудь, судити, гудити когось [ФСУМ, 52]; *брати / взяти на (в) зуби*. Обирати кого-небудь об’єктом пересудів, глузування, кепкування, пліток і т. ін. [ФСУМ, 56]; *перебирати / перебрати язиком*. Детально обговорювати кого-, що-небудь або обмовляти когось [ФСУМ, 612]; *перебирати / перебрати по кісточках ([усі] кісточки, [усі] жилочки)* [ФСУМ, 612]; *плескати язиком (язиками)*. Поширювати плітки, вигадувати що-небудь таке, чого немає і не було [ФСУМ: 645] та ін. На позначення прямої пасивної вербальної агресивної поведінки людини вживаються поодинокі сомофразеологізми зі значеннями мовчати (відмовлятися розмовляти з іншою людиною): *набирати / набрати води в рот*. Уперто мовчати; нічого не говорити [ФСУМ, 517]; *взяти язика на гапличок*. Замоквати [ФСУМ, 54]; *не випустити (не пустити) [ні (ані, і)] пари (слова) з вуст*. Затято мовчати, не сказати нічого [ФСУМ, 100]; *держати (тримати) язик за зубами*. Не розголошувати чого-небудь; мовчати [ФСУМ, 230] та ін. Семантичне поле ФО “Непряма пасивна вербальна агресивна поведінка” представлено поодинокими сомофразеологізмами зі значенням відкрито не виявляти свого невдоволення: *кивати пальцем у чоботі*. Нишком, крадькома погрожувати кому-небудь; гудити когось, не виявляючи відкрито свого невдоволення [ФСУМ, 368]. У складі фразеологічної мікросистеми “Суїцидальна поведінка людини” зафіксовано невелику кількість сомофразеологізмів: *встромити голову в петлю*. Повіситися [СФУМ, 133]; *пустити собі кулю в лоб (в лоба, в голову, в скроню)*. Застрелитися [СФУМ, 586]; *накладати / накласти на себе руки*. Заподіювати собі смерть [СФУМ, 421]; *підняти руки*. Кінчати життя самогубством [СФУМ, 510] та ін.

У складі тематичного поля ФО “Девіантна поведінка людини” сомофразеологізми зафіксовані у двох тематичних групах ФО: “Злочинна поведінка людини” і “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини”. Наприклад, у складі фразеологічної мікросистеми “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини” семантичні поля ФО представлені сомофразеологізмами, що характеризують: 1) систематичне пияцтво людини: *залити / залити голову (очі і т. ін.) [горілкою]*. Нестримно пиячити, напиватися [ФСУМ, 309-310]; *затоплювати / затопити розум у чарці (в горілці)*. Притупляти свідомість, вгамовувати важкі почуття, вживаючи надмірно алкогольні напої [ФСУМ, 319]; 2) корисливість людини: а) обманути, перехитрити (використовувати іншу людину як засіб для досягнення власних цілей): *накинути ласим оком*. З корисливими намірами [ФСУМ, 586]; *заговляти (заговорювати) / заговити (заговорити) зуби*. Вводити в оману, дурити когось [ФСУМ, 313]; *замазувати / замазати очі*. Відвертати чию-небудь увагу; обманювати когось [ФСУМ, 311]; *відводити / відвести очі* [ФСУМ, 116] та ін.; б) обманути (неправильно інформувати; нав’язувати неправильне уявлення про що-небудь): *замилювати (милити) / замилити очі*. Обдурювати кого-небудь, хитрувати [ФСУМ, 312]; *пускати / пустити в очі дим (пилюку)*. Вводити в оману кого-небудь [ФСУМ, 718-719]; *пускати / пустити ману [в вічі]*. Обдурювати, змушувати вірити в що-небудь нереальне [ФСУМ, 719]; *наводити / навести полуду (більмо) на очі*. Навмисно неправильно інформувати, обдурювати кого-небудь [ФСУМ, 520]; *засліплювати / засліпити очі*. Позбавляти здатності чітко мислити, правильно сприймати навколишню дійсність [ФСУМ, 317] та ін.; в) обдурити, перехитрити кого-небудь: *обвести (обкрутити, обернути, обмотати і т. ін.) / рідше обводити (обкручувати, обертати, обмотувати і т. ін.) круг пальця (пучки)* [ФСУМ, 563]; *обвести / обводити за ніс*. Перехитрити, обдурити кого-небудь [ФСУМ, 563]; *лишати (залишати і т. ін.) / лишити (залишити і т. ін.) з носом*. Обдурювати, перехитрувати кого-небудь [ФСУМ, 432]; *водити / поводити за ніс (за носа)*. Обдурювати кого-небудь [ФСУМ, 142] та ін.

У складі фразеологічної мікросистеми “Просоціальна поведінка людини” семантичні поля ФО, що характеризують альтруїстичну поведінку людини представлені сомофразеологізмами зі

значеннями: 1) пожертвувати собою в ім'я когось: *віддати (покласти) / віддавати (покладати) душу*. Пожертвувати собою чи бути готовим умерти заради кого-, чого-небудь [ФСУМ, 119]; *Підставляти / підставити голову (лоб, лоба, себе і т. ін.) під кулю*. Ставити себе під загрозу, ризикувати бути вбитим, ризикувати життям [ФСУМ, 639]; 2) допомагати, підтримувати кого-небудь: *підставляти / підставити плече*. Допомогати кому-небудь, підтримувати когось [ФСУМ, 640]; *держати (тримати) руку*. Підтримувати, обстоювати кого-небудь [ФСУМ, 229-330]; *поставити на [рівні] ноги*. Допомогти кому-небудь утвердитися, підтримати когось [ФСУМ: 681]; *дати хліб у руки*. Забезпечити кого-небудь роботою, заробітком; допомогти здобути спеціальність, освіту [ФСУМ, 223]; *вести за руку*. Допомогати, сприяти кому-небудь у чомусь, спрямовуючи його, оберігаючи від труднощів; опікати [ФСУМ, 75-76]; *грати на руку*. Підтримувати кого-небудь, діяти в чийсь інтересах, сприяти чому-небудь [ФСУМ, 195]; *витягувати (тягти, тягнути) / витягти за вуха*. Всіляко допомагати кому-небудь, сприяти чомусь [ФСУМ:] та ін.

У складі тематичного поля ФО “Сексуальна поведінка людини” зафіксовані сомофразеологізми з такими значеннями: 1) залицятися: *смалити / присмалювати литки*. Залицятися до кого-небудь, загравати з ким-небудь [ФСУМ, 832]; *накидати / накинути оком*. Звертати увагу на кого-небудь, цікавитися кимсь, залицятися до кого-небудь [ФСУМ, 526]; *кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін.)*. Звертати увагу на кого-небудь, цікавитися кимсь, залицятися до когось [ФСУМ, 370]; 2) фліртувати з ким-небудь: *вішатися (кидатися, чіплятися) / повіситися (кинутися, почепитися) на шию*. Нав'язуватися кому-небудь, настирливо домагаючись прихильності, взаємності (про жінок у ставленні до чоловіків) [ФСУМ, 134-135]; *стріляти очима*. Кокетливо, грайливо позирати на кого-небудь; *стригти очима*. Кокетливо, грайливо позирати на кого-небудь; 3) відчувати потяг до осіб протилежної статі: *заворушилося серце*. У кого-небудь пробудилося якесь почуття, хто-небудь відчув потяг до когось [ФСУМ, 793]; *заграло серце*. Хто-небудь відчув потяг до когось, радість, піднесення, задоволення і т. ін. [ФСУМ, 793]; *серце повертається / повернулося*. Хто-небудь відчуває потяг, симпатію, любов до когось [ФСУМ, 515-516]; *серце в'яне*. Хтось захоплюється кимось, відчуває потяг до кого-небудь [ФСУМ, 794] та ін.

Приклади переконують, що найменування тіла людини в цілому, його зовнішніх і внутрішніх частин і органів входять до компонентного складу великої кількості ФО на позначення поведінки людини в українській мові. Увесь зовнішній і внутрішній атлас тіла умовно можна уявити в трьохчастинній композиції – верхня, серединна й нижня складова людини. Фразеологічний матеріал переконує: кожна із цих частин тим чи іншим своїм елементом бере участь в фразеологічному описі поведінки людини. У фразеологічній мікросистемі “Поведінка людини” зафіксовані компоненти, які називають частину тіла, розташовану у верхній, серединній і нижній частині людського тіла, а також загальні компоненти:

- верхня частина: **голова (кумпол), потилиця, очі (вічі), зуби, горлянка, розум, скроня, чуприна, рот (вуста), морда (пика, рило), шия (в'язи, карк), вухо, язик, ніс** та ін.
- серединна частина: **рука, палець, ребро, бік, серце, душа, спина, хребет, печінка, кишки, пучка, плече, кулак** та ін.
- нижня частина: **коліно, нога, литка** та ін.
- загальні компоненти: **шкіра, кістки, кров, жили** та ін.

Аналіз фразеологічного матеріалу дає змогу також констатувати, що у фразеологічній мікросистемі “Поведінка людини” сомофразеологізми зафіксовані в тематичних полях ФО: “Агресивна поведінка людини”, “Девіантна поведінка людини”, “Просоціальна поведінка людини”, “Сексуальна поведінка людини”. Із компонентами-соматизмами найчисленнішими виявилися такі тематичні групи ФО: “Фізична агресивна поведінка людини”, “Вербальна агресивна поведінка людини”, “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини”.

Перелік умовних скорочень

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.;
ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993 – Кн. 1-2.

Список використаних джерел

1. Берестнев Г.И. Самосознание личности в зеркале языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М, 2000. – 41 с.
2. Букулова М.Г. Соматическая фразеология тюркских языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М, 2006. – 20 с.
3. Голубовська І.О. ДУША І СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) // Мовознавство. – 2002. – №4-5. – С. 40-47.

4. Грозьян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема “Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
5. Гудков Д.Б., Ковшова М.Л. Телесный код русской культуры: материалы к словарю. – М: Гнозис, 2007. – 288 с.
6. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1989. – 41 с.
7. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
8. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психоконітивний та етнокультурний аспекти). “Київ “ Черкаси. “ 2004. “ 275с.
9. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
10. Тимченко И.В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами ГОЛОВА, ОКО, ВУХО, НИС, ЯЗИК: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харьков, 1990. – 16 с.
11. Урысон Е.В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике / Рос. Академия наук. Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 224 с.
12. Шмелев А.Д. *Дух, душа и тело* в свете данных русского языка // Зализняк А.А., Левонтина И.Б., Шмелев А.Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С. 133-152.

Анотація. У статті аналізуються сомофразеологізми в складі фразеологічної мікросистеми “Поведінка людини”; також з’ясовується, які компоненти-соматизми беруть участь у фразеологічному описі поведінки людини в українській мові.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, соматичні фразеологізми, тематичне поле, тематична група, мікросистема, поведінка людини.

Summary. The article analyses somatical phraseologisms in the structure of phraseological microsystem “Human behaviour” and determines what components-somatisms take part in phraseological description of human behaviour in Ukrainian language.

Key words: phraseological unit, somatic(al) phraseologisms, thematic group, thematic field, microsystem, behaviour of a person.

УДК: 811.161.2’ 373

Гудима Н.В.

КЛАСИФІКАЦІЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Тема функціонування й засвоєння слів іншомовного походження в сучасній українській літературній мові залишається актуальною принаймні останнє десятиліття. Природно, що збільшується кількість досліджень, проблем, що виникли у зв’язку з новою хвилею іншомовних слів. Запозичення було предметом дослідження як українських, так і зарубіжних учених (Л.Крисін, М.Брицин, В.Виноградов, Ю.Жлуктенко, Л.Баранникова, А.Бурячок, Б.Головін, Д.Лотте, І.Огієнко, С.Семчинський, А.Марті, В.Акуленко). Цій науковій проблемі присвячено чимало праць сучасних дослідників. Це такі, як Г.Кьорян, І.Гумовська, О.Павлушенко, С.Федорець, І.Мрозіцька, С.Грищенко, О.Лисенко, Г.Сергеева, С.Рижикова, Л.Чурсіна, Д.Мазурик, О.Стишов, О.Тодор, В.Сімонок. Завдання лінгвістів полягає, з одного боку, в об’єктивному вивченні причин, особливостей і наслідків цього явища, а з другого – у виробленні критеріїв і норм функціонування іншомовної лексики, визначенні допустимого рівня кількості іншомовної лексики у мові, який не загрожує функціонуванню мови як єдиної самотної системи.

Мета статті – проаналізувати основні типи запозичень, розглянути критерії різного характеру, за якими слова вважаються запозиченими, та створити авторську класифікацію